ORGEL GEZOCHT - ORGEL GEVONDEN

speurtocht naar het voormalige orgel van de "Oude Kerk" te Zeist.

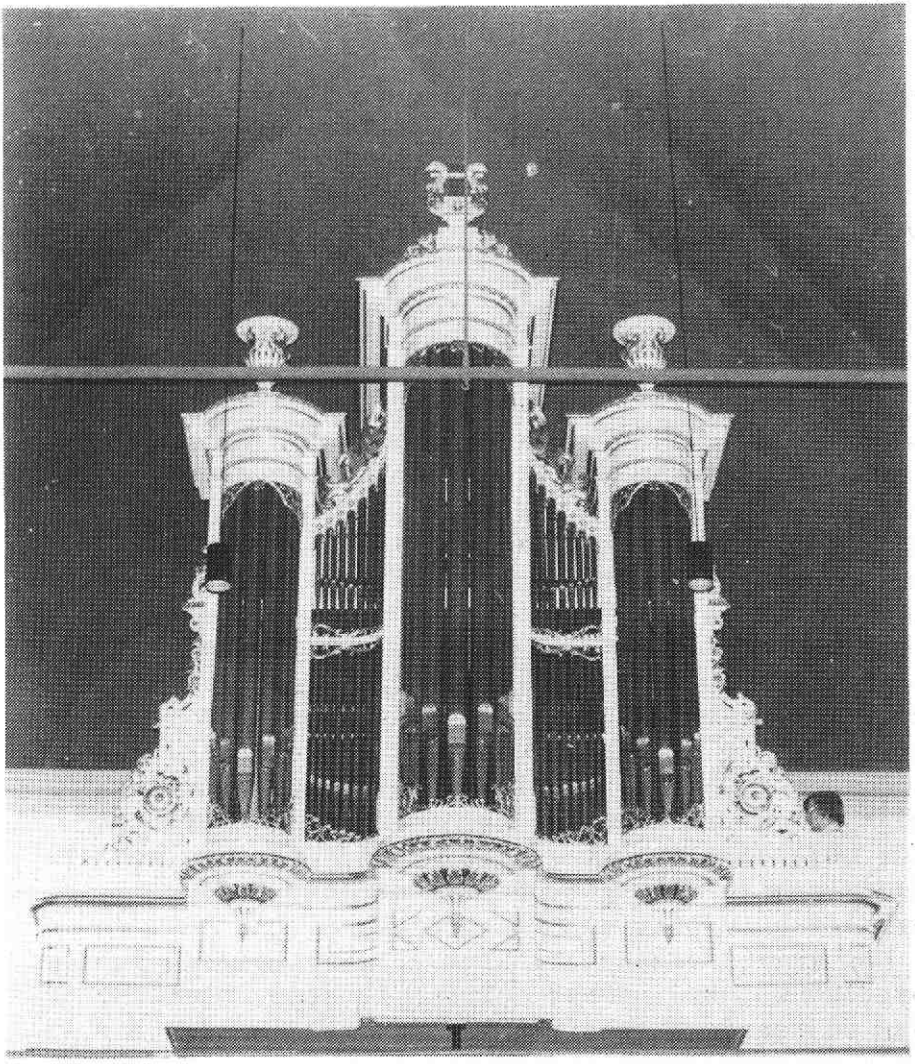

Het voormalige orgel uit de Oude Kerk te Zeist, na veel omzwervingen geplaatst in de Hervormde Kerk van Boven-Hardinxveld

In 1843 voltooide de fa Bätz en Co. te Utrecht de bouw van een nieuw orgel in de Oude Kerk te Zeist. Deze orgelbouw was de afsluiting van een algehele herbouw van de kerk, die in de jaren 1841 tot 1843 plaatsvond. Het kerkarchief bevat slechts summiere gegevens over dit orgel. Het bestek, het contract en de afrekening ontbreken. Het instrument spreekt echter voor zich. Het is een van de weinige tweeklaviers Bätz-orgels uit die tijd, die een zelfstandig pedaal hebben. De orgelkas is in neogotische stijl gebouwd naar het voorbeeld van de zuid-nederlandse architekt Tieleman Suys met wie de Gebroeders Bätz in de Utrechtse Dom en in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam samenwerkten.

Nog onduidelijker is het kerkarchief over het orgel, dat tot 1842 in de Zeister Hervormde Kerk stond. Aanvankelijk was het de bedoeling dat dit orgel in de herbouwde kerk overgeplaatst zou worden. Het blijkt echter dat men op 6 mei 1844 aan de fa Bätz ƒ 10,60 betaalde voor het opstellen van het oude orgel in een van de appartementen van de Broedergemeente met het doel het in het openbaar te verkopen. Ook blijkt dat de plaatselijke organist H. Blanken het oude instrument opkocht voor ƒ 325,--, met andere woorden dat het instrument in particulier bezit overging. Daardoor is het onmogelijk het verdere verloop van de historie van zo'n instrument te achterhalen. Tenslotte vermeldt de preek, die uitgesproken werd bij de ingebruikneming van de Hervormde Kerk dat het oude orgel omstreeks 1820 werd gebouwd, en daarmee zijn de gegevens over dit orgel in het kerkarchief uitgeput.

Gelukkig gaven andere bronnen meer materiaal. De orgelbouwer B.J. Gabry schreef in zijn exemplaar van de tweede dispositie verzameling van Joachim

Hess (een manuscript dat bewaard bleef in het Gemeente Museum te Den Haag) dat Johann Caspar Friedrichs uit Gouda dit orgel in 1821 bouwde. Het werk bestond volgens Gabry uit een hoofdwerk met de volgende dispositie:

bourdon	16'	disc.
holpijp	8'	
viola di gamba	8'	disc.
quintadeen	8'	
octaaf	4'	
nachthoorn	4'	
octaaf	2'	
cornet	4 sterk	
dulciaan	8'	

Daarnaast had het een "borstwerk" met als dispositie:

prestant	8'	gehalveerd
holpijp	8'	"
fluit	4'	
quint	3'	
octaaf	2'	
mixtuur	2-3 sterk	
vox humana	8'	
tremulant		

Het instrument had een klavieromvang van C tot f''', pedaalomvang van C tot d'', 3 blaasbalgen en 2 afsluitingen. Dit "borstwerk", dat klaarblijkelijk onder in de kas geplaatst was en de dispositie van een zelfstandig instrument had, bleek inderdaad een ouder instrument te zijn, dat Friedrichs had opgekocht uit de Waalse Kerk te Naarden. Een toevoeging van Gabry maakt het verdere verloop van de historie van dit orgel niet duidelijker. Volgens hem werd het orgel na de bouw van het Bätz-orgel ergens in Zeeland geplaatst. Dit lijkt in tegenspraak met de berichtgevingen in het kerkarchief.

Er blijven dus vele vragen over: wie bouwde het orgel van de Waalse Kerk in Naarden? Wat gebeurde er met het instrument vanaf 1844?

Op de eerste vraag leverde een onderzoek in het archief van de voormalige Waalse Kerk te Naarden het antwoord. Het orgel werd in 1779 voor ƒ 814,-- geleverd door de orgelbouwer Jan Baars uit Hilversum. Dr A.J. Gierveld vermeldt in zijn boek over Het Nederlandse Huisorgel in de 17e en 18e eeuw (pag. 98), dat Jan (Johannes) Baars in 1732 te Brouwershaven geboren werd, zich na 1758 als meester-chirurgijn en organist te Vreeswijk vestigde, dat hij in 1778 "castelein" van het "vermaarde Heeren Logement De Jonge Graaf van Buuren" te Hilversum werd en daarnaast zich als orgelmaker aanbood, dat hij in 1780 als orgelmaker naar Amsterdam, later naar Amstelveen vertrok en in 1799 overleed. Hij bouwde in 1775 te Vreeswijk een drieklaviers huisorgel dat, volgens de heer Jan van Heurn, de schrijver van het standaardwerk over de nederlandse orgelbouw in de Barok: de Orgelmaaker (Dordrecht 1804/1805), geen navolging verdiende. Ook kwam de naam Jan Baars voor in het archief van de voormalige Waalse Kerk te Vianen, waar Baars blijkens enkele kwitanties onderhoudswerkzaamheden verrichtte in de jaren 1771 tot 1773.

Na de opheffing van de Waalse Kerk te Naarden kwam het Baars-orgel in bezit van Friedrichs; in 1821 verwerkte deze het in het orgel van de Hervormde Kerk te Zeist, in 1841 werd het afgebroken en in 1844 aan de zeister organist H. Blanken verkocht.

Wat gebeurde er daarna met het orgel? Een moeilijke speurtocht, omdat er ook geen afbeelding van het Friedrichs-orgel bewaard bleef. De opsporing van dit orgel kwam weer tot stand dankzij de speurzin van velen en vooral dankzij coördinatie van diverse opsporingswerkzaamheden. De speurtocht begon in onze tijd en liep terug tot 1844. Dat deze uitkwam in Zeist en daarmee de geschiedenis van het

Baars-Friedrichs-orgel onthulde is puur toeval! Dit artikel geeft dus een overzicht van de speurtocht in tegengestelde richting:

1846. Organist H. Blanken uit Zeist verkocht het orgel voor *f* 500,-- aan de Hervormde Kerk te Wolfaartsdijk. De kerkvoogdij aldaar gaf aan de utrechtse orgelbouwers C. Stulting en P. Maarschalkerweerd de opdracht het orgel over te plaatsen naar Wolfaartsdijk in Zeeland. Het bericht van Gabry bleek dus toch juist te zijn! Uit het bedrag dat Stulting en Maarschalkerweerd voor hun werkzaamheden ontvingen *f* 1.240,--) kan men concluderen dat zij het orgel niet zonder meer overplaatsten, maar aanzienlijk wijzigden. De merkwaardige dispositie, ontstaan door de combinatie van twee instrumenten gaf hiertoe alle aanleiding.

Op 21 juni 1846 - de dankdag voor de overwinning bij Waterloo - werd het orgel feestelijk in gebruik genomen. Het Protestants Christelijke tijdschrift "De Boekzaal der Geleerde Wereld" (1846 II, pag. 97) vermeldt dit heugelijke feit, geeft weliswaar niet de exacte dispositie, maar bevestigt wel het vermoeden dat de orgelmakers het orgel ingrijpend veranderden: Stulting en Maarschalkerweerd stelden de dispositie van het orgel samen volgens advies van de organisten C.J. van Uye en J.J. de Kanter uit Middelburg, die veelvuldig in Zeeland als adviseurs optraden. Een bericht uit 1862, in de kroniek van de Hervormde Gemeente te Wolfaartsdijk opgetekend, geeft uitsluitsel over de dispositie van het orgel. Er werd toen een nieuwe kerk gebouwd, het oude orgel werd in de nieuwe kerk geplaatst en met één register uitgebreid. Welk register nieuw was, en wie de wederopbouw en de uitbreiding uitvoerde, wordt niet vermeld. De dispositie luidde als volgt:

hoofdwerk:		bovenklavier:	
bourdon	16'	roerfluit	8'
prestant	8'	viola di gamba	8'
holpijp	8'	salicionaal	4'
octaaf	4'	fluit	4'

hoofdwerk:		bovenklavier:	
nachthoorn	4'	gemshoorn	2'
quint	3'		
octaaf	2'		
cornet	4 sterk		
dulciaan	8'		

Vergelijking van deze dispositie met die van het orgel in 1821 toont hoe rigoureus Stulting en Maarschalkerweerd het orgel omvormden. Vele registers ziet men terug, enkele verdwijnen: er ontstond een orgel dat voldeed aan de gangbare normen van het midden van de 19e eeuw: een hoofdwerk, geschikt voor het begeleiden van de gemeentezang, gebaseerd op een 16-voets bourdon, de diskant versterkt door de cornet, merkwaardig genoeg zonder mixtuur en met de (oude?) dulciaan 8' als tongwerk; daarnaast een bovenwerk met zachte strelende registers, geschikt voor voor- en tussenspelen met stemmingsstukjes.

Van het oude Baars-orgel lijkt weinig overgebleven te zijn. Tot 1903 deed het instrument dienst in Wolfaartsdijk. Toen werd het vervangen door een orgel van de firma L. van Dam uit Leeuwarden. Dezelfde bouwer kocht het oude orgel op en plaatste het voor *f* 1.525,-- in de Hervormde Kerk van Boven-Hardinxveld (notulen Kerkvoogdij aldaar, 2 november 1903).

Van Dam gaf 15 jaar garantie op het door hem geleverde instrument. Op 11 september 1904 werd het in deze kerk in gebruik genomen, bespeeld door de orgelbouwer P. van Dam uit Leeuwarden met solozang van mevrouw C.C. van Dam-ter Maat.

Nog twee maal werd het orgel daarna gewijzigd. In 1925 liet men de firma Van Dam en de firma De Koff een restauratierapport opstellen. De Koff bleek nogal behoudend: in zijn rapport wordt vooral gesproken over "repareren". Van Dam voelde veel meer voor "vernieuwen". Het liefste leverde hij een geheel nieuw "modern" instrument. Hij kreeg de opdracht.

Volgens het bewaard gebleven bestek leverde hij 2 nieuwe windladen met pneumatische traktuur, groter dan de bestaande; op het hoofdwerk verving hij de

dulciaan 8' door een trompet 8', een verbetering die hij - zo bleek uit de correspondentie - al 35 jaar eerder (1890) in Wolfaartsdijk had voorgesteld, maar op de oude windlade ontbrak daartoe de ruimte; het bovenwerk plaatste hij achter in de orgelkas (achter de oorspronkelijke kas) en hij voorzag het van zwelluiken; de daarop nog (of weer?) aanwezige octaaf 2' verving hij door een vox celeste 8' vanaf c. Uit later gevoerde correspondentie met zijn compagnon en opvolger B.F. Bergmeyer uit Woerden bleek ook een nieuwe viola di gamba geleverd te zijn; voorts leverde hij een nieuw pedaalklavier en een subbas 16', die ook zelfstandig op het hoofdwerk als bas van de bourdon 16' gebruikt kon worden; een nieuwe regulateurbalg met electrische motor vervolmaakten de restauratie. Het orgel werd voor ƒ 3.739,-- "zo goed als nieuw" opgeleverd met 20 jaar garantie. Het onderhoud werd na het overlijden van P. van Dam door Bergmeyer overgenomen. In 1961 werd deze op hoge leeftijd van zijn taak ontslagen. Een grote restauratie was toen volgens de organist nodig.

Na contact met de firma Flentrop (hetgeen op niets uitliep: ook deze kende het instrument weinig waarde toe en gaf het weinig levenskansen meer) voerde de orgelbouwer W. van Leeuwen uit Leiderdorp de restauratie in 1962 uit. Nogmaals werd de dispositie gewijzigd. Een mixtuur 4 sterk verving de cornet uit 1821, de salicionaal 4' op het bovenwerk werd omgebouwd tot een prestant 4'. Het front werd - na onderzoek - in zijn oorspronkelijke kleur (wit met goudbeleg) geschilderd.

Al het hierbovenstaande bleek uit archieven. Na dit alles gevonden te hebben wordt je nieuwsgierigheid wel erg groot naar het instrument zelf, hoe heeft het dit alles doorstaan? Is er nog iets van de oorspronkelijke sfeer over? Klinkt er nog iets van het oude pijpwerk in door? Hoe klinkt een orgel met pijpwerk uit 1779, 1821, 1846, 1862, (1904?), 1926 en 1962?

Een bezoek aan Boven-Hardinxveld bleek de moeite waard. Het werkelijk schone front komt goed uit in het kerkgebouw. Al spelende erger je je aan de pneu-

matiek, die traag is en iedere fantasie vermag te doden. Toch klinkt het niet onaardig. De kern van het hoofdwerk klinkt nog oud.

Inspectie van het pijpwerk levert tenslotte een boeiend overzicht van de geschiedenis van het instrument. Een beschrijving van de huidige dispositie met enige voorlopige gegevens over het pijpwerk sluit het verslag van deze speurtocht af.

Hoofdwerk

prestant 8'	, pijpwerk in het front uit verschillende perioden, grotendeels 19e eeuw, wellicht 1846; uit het binnenpijpwerk blijken verschillende verschuivingen te hebben plaatsgehad;
holpijp 8'	, van Friedrichs 1821;
bourdon 16'	, wellicht 1846;
nagthoorn 4'	, van Friedrichs; de 12 kleinste pijpjes conisch open, 1821;
octaaf 4'	, van Friedrichs, 1821;
octaaf 2'	, van Friedrichs, 1821;
quint 3'	, oudste register van het orgel, 1779 Joh. Baars; zeer zwaar loden pijpwerk met fraaie letterinscripties;
mixtuur 4 sterk,	Van Leeuwen, 1962;
trompet 8'	, P. van Dam, 1926.

Bovenwerk

holpijp 8'	, 1 octaaf van hout, overige pijpwerk metaal, 20e eeuw;
flute dolce 4'	, gemaakt uit de diskant van de bourdon 16' van Friedrichs, 1821, aangevuld met zeer zwaar loden pijpwerk van Baars;
prestant 4'	, vanaf F de salicionaal 4' van Stulting en Maarschalkerweerd uit 1846, grootste pijpen uit 1962;

viola di gamba 8', 1924;
woudfluit 2' , 1962.

Pedaal

subbas 16', hierin enkele oude metalen pijpen, mogelijk uit 1779.

Onder in de orgelkas liggen nog enkele niet gebruikte zware loden pijpjes.

Voorts is het orgel van manuaal-, pedaal-, sub- en superkoppels, van een tremulant op het hoofdwerk (vinding van de huidige organist!) en van vaste combinaties voorzien.

Ook bij het eindresultaat van deze speurtocht vraag je je af of je de kerkvoogdij van Boven-Hardinxveld moet feliciteren met dit orgelbezit. Zo'n bezit brengt vele consequenties met zich mee. Het meubel en het vele historische pijpwerk vragen nu eenmaal om sleepladen met mechanische traktuur. De huidige inrichting en het vele waardeloze pijpwerk ontroven het historische materiaal zijn waarde. Een geheel nieuwe opbouw is de enige oplossing om het instrument een eigen gezicht, passend bij zijn interessante oorsprong terug te geven!

Gert Oost

-o-o-o-

Nadat deze zomer het laatste stukje gevonden was van de puzzle rondom de herkomst en verblijfplaats van het in 1843 afgedankte orgel uit de Oude Kerk, schreef dr Gert Oost, musicoloog te Bunnik, op ons verzoek het vorenstaande artikel. Daarvoor onze hartelijke dank.

L.V.

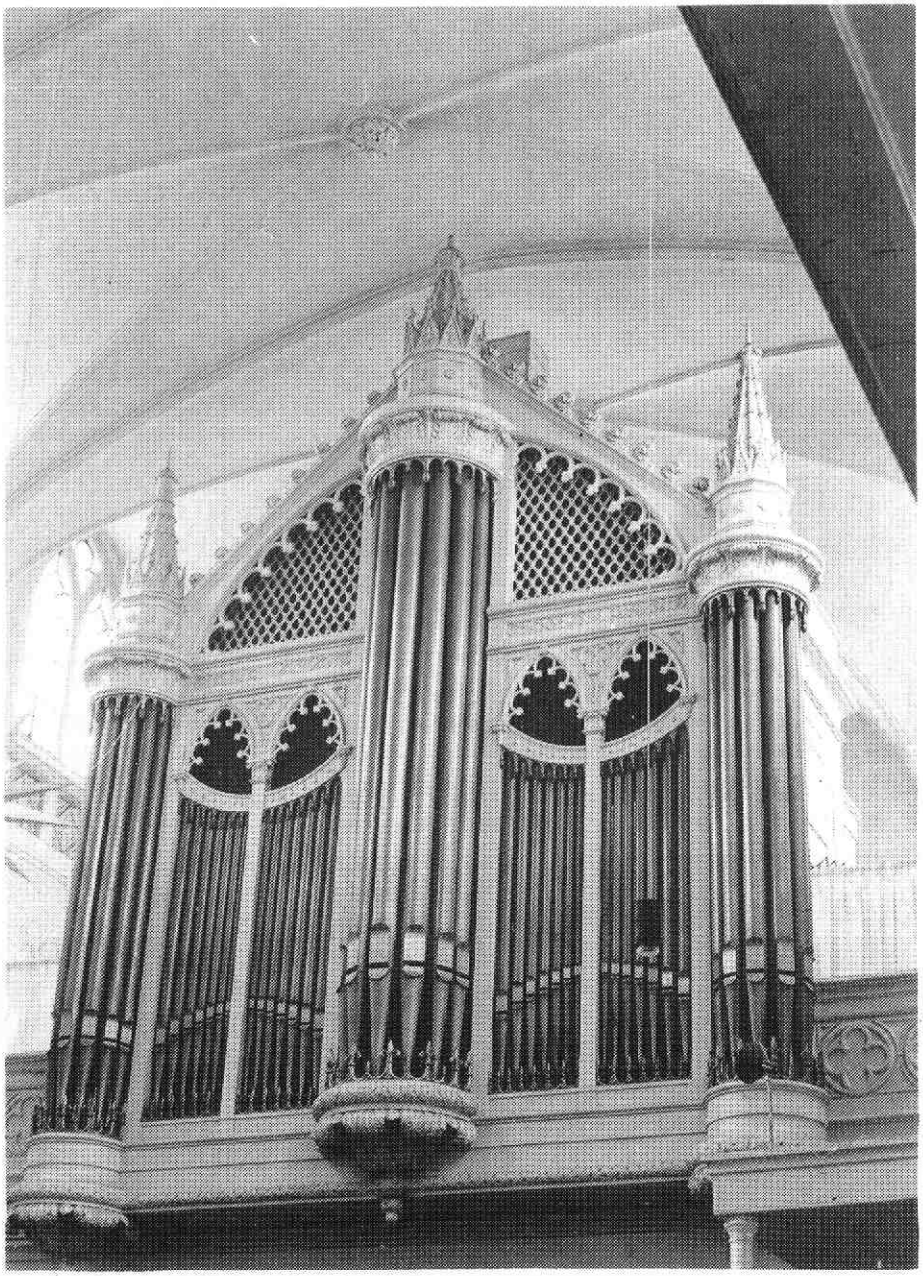

Het huidige orgel van de Oude Kerk te Zeist, in 1843 gebouwd door de orgelbouwers J. Bätz en Co. te Utrecht